

Levenskunst & Levensgeluk - VI - Mediale Levenskunst

*“Het spirituele is politiek – het politieke is spiritueel!”
Levenskunst als een wijsheidstraditie voor de ontwikkeling van een ethisch-politiek
bewustzijn! – in delen –
Civis Mundi digitaal nummer 29, februari 2015*

Verschenen delen van de artikelenreeks: 2011-3, 2011-4; 2013-17; 2013-21; 2014-27; 2015-29; 2016-37; 2016-41; 2017-x

Dr. Heidi S.C.A. Muijen

1. Mediale levenskunst, Rizzuto's pleidooi voor een *interculturele polyloog*

Levenskunst is wel voorgesteld als alternatief voor het wegvallen van ideologische of levensbeschouwelijke bepalingen. In de leemte die deze hebben achtergelaten, zou levenskunst een ideale speelruimte aantreffen en uiteindelijk voor zich kunnen opeisen. Maar wanneer deze ruimte onmiddellijk ingenomen wordt door nieuwe sturingsmechanismen komen we bedrogen uit. (Rizzuto, p.13)

In **deze bijdrage** recenseer ik het boek *Mediale Levenskunst. Een interculturele polyloog* van Giovanni Rizzuto; in 2014 verschenen bij ASP te Brussel. De invalshoek van waaruit ik de recensie schrijf heb ik in deel V van deze reeks Levenskunst & Levensgeluk voorbereid. Rizzuto's stem in het filosofische debat over levenskunst zie ik als een waardevolle verrijking. Hij verruimt een beperkt academisch begrip van filosofische levenskunst door zijn radicale doordenking van concrete praktijken van levenskunst, zoals humor, de kunst van het ouder worden en de waarde van vriendschap. De wenselijkheid van een actuele levenskunst geeft hij op eigenzinnige wijze vorm met de introductie van het begrip van het *mediale*. Dit nieuwe concept verwijst naar een dieptedimensie van het bestaan en stel ik me na lezing van Rizzuto's boek voor als een levenskunstkristal, dat de verschillende facetten van praktische levenskunst bijeenhoudt en ze in relatie tot elkaar kan laten schitteren. Deze metafoor laat in mijn beleving zien hoe een *mediale levenskunst* van het onderhouden van vriendschap, van spel en spelen, solidariteit en rituelen tegelijkertijd een uiterst concreet maatschappelijke en filosofisch-spirituele praktijk behelst. Hiermee zeilt de auteur wijs door tussen het *Scylla* van te abstracte filosofische beschouwingen (ten opzichte van haar dienstbaarheid aan de praktijk) en het *Charybdis* van een fragmentarisch en instrumenteel ingezette levenskunst.

Het concept van het mediale werkt verdiepend en integrerend, als een verbindende schakel tussen de praktische en de theoretische dimensie van levenskunst. Bezien vanuit *het medium* verschijnt 'de' werkelijke wereld als relatief, vloeibaar en relationeel: veeleer zouden we van 'werkelijkheden' kunnen spreken. De aard en wijze van een bepaalde werkelijkheid is als een gestolde vorm: die kan alleen goed worden begrepen vanuit het gieten van de 'mal' waaruit deze vorm is ontstaan. In die zin leert de invalshoek van het mediale ons oog te krijgen voor tijd- en cultuurgebonden wijzen van stollen, hoe processen van betekenisgeving aan de wortel staan van vast gevormde zienswijzen en zijswijzen. Kortom: het mediale duidt aan hoe realiteiten vanuit hun vloeibare mogelijkhedenvoorwaarden kunnen worden begrepen. Het gaat in essentie om een

dynamisch begrip, dus juist niet om de ‘mal’ op zich maar veeleer de activiteiten eromheen, het gieten van vormen. Het begrip verwijst in die zin naar het krachtenveld dat ten grondslag ligt aan beschrijfbaar vormen van levenskunst. De auteur benoemt het veelzeggend als een *speelruimte* en brengt het in verband met de *homo ludens*, waarop ik in mijn vorige bijdrage heb ingezoomd. Het spel kun je zien als een uitnodigende afbakening in tijd en ruimte, als het ware een *oerruimte*, waarin mensen relationeel spelregels met elkaar uitvinden waarmee zij werkelijkheden stichten. Hieronder doe ik een poging het begrip van het mediale, zoals Rizzuto het uitwerkt, te omschrijven in relatie tot het praktiseren van levenskunst. Ten slotte ga ik in op de vraag hoe een *interculturele polyloog* in de geest van het mediale een praktisch vervolg zou kunnen krijgen.

2. Rizzuto’s verfrissende stem in het filosofische debat

Het vlak van immanentie is een verzameling singulariteiten, maar niet als identieke en uitwisselbare punten of plaatsen (topoi), laat staan dat er een bevoorrechte plaats (eutopos) in aanwijsbaar is. Het vlak is niet hiërarchisch geordend en oorzaak, doel of motivering zijn evenmin op haar van toepassing. Zij is een kolkend en borrelend bellenvat van differenties die zich rizomatisch vertakken zonder ooit tot rust te komen. Het beeld van het rizoom of wortelstok benut Deleuze in plaats van de boom der kennis uit de religieuze en wijsgerige traditie. (Rizzuto, p. 204)

Het mediale als begrip introduceert Rizzuto in het inleidende deel op basis van een analyse van een aantal Westerse en Oosterse filosofen, dichters en mystici, zoals Socrates / Plato, Ruusbroec, Silezius, Kant en Wittgenstein, Boeddha, Dogen en Abe. Hij bespreekt deze auteurs in verband met filosofische en theologische vraagstukken over de vrije wil, over immanentie en transcendentie. Langs deze route komt hij tot de noodzaak van het erkennen, articuleren en *het ervaren van het mediale* als voorwaarde voor een actuele levenskunst, die opgewassen is tegen de problemen van onze tijd. Met het oog op die doelstelling brengt hij een aantal filosofische vragen en disciplines met elkaar in een zinvol verband: het mediale heeft zowel betrekking op een ontologische dieptestructuur van de werkelijkheid als de kennistheoretische voorwaarde voor het opbouwen van theoretische kennis en vormt als het ware de poort voor het praktiseren van levenskunst. In het bijzonder kunnen we ‘het medium’ ervaren in het verschijnen van de werkelijkheid onder haar ethische en esthetische invalshoeken. Voor de filosofische inzet van Rizzuto’s onderneming en het welslagen van zulk gewaagd hoger trapezewerk is het nodig dat de steigers stevig opgebouwd en de schommels en evenwichtskoorden goed bevestigd zijn. Dit krijgt de auteur voor elkaar door enerzijds het mediale conceptueel goed te verankeren in gesprek met zowel klassieke auteurs zoals de hiervoor genoemden, als ‘postmodern’ zoals Rorty, Lyotard, Deleuze en Bauman. Anderzijds grondvest hij dit begrip in een ervaringsgrond en benadrukt haar waarde vooral als een belevingscategorie.

Rizzuto verstaat de kunst de degelijkheid van een scherpe filosofische analyse te verbinden met een bevlogen, opbouwend vertoog voor een gepaste levenskunst in de vloeibare tijden waarin wij leven. Zijn studie getuigt van de moed en de kunst een (spirituele, existentiële, metafysische) dieptedimensie van het bestaan te omschrijven, niettegenstaande de pluriformiteit en relativiteit van invalshoeken en taalspelen. Zijn grondige benadering sluit bij voorbaat uit dat de lezer ‘het spirituele’ eendimensionaal of plat (*vercommercialiseerd* of *new age*-achtig) zou verstaan. Bovendien verbindt hij het begrip met de context van maatschappelijke ontwikkelingen en het huidige sociaaleconomische (neoliberale) krachtenveld. In die zin plaatst hij zijn mediale levenskunst in het licht van de historische kans die is ontstaan onder invloed van Renaissance, Verlichting en Romantiek, en

democratiseringsbewegingen. Namelijk de kans een bevrijdende levenskunst te grondvesten op een bestaansbodemp, die bevrijd is van ideologische kaders en machtsstructuren. Deze mogelijkheid plaatst de auteur in het gaande zijnde proces van detraditionalisering en deïdeologisering en stelt ze in het licht van vrije zelfbepaling en gemeenschapszin. Waar huidige liberale vormen van levenskunst (zowel de populaire als filosofische) de nadruk leggen op het vrije individu, verplaatst Rizzuto het accent naar gemeenschapsvorming. De geschetste unieke kans in de geschiedenis ziet hij evenwel door maatschappelijke sturingsmechanismen ondermijnd, waarbij hij onder meer naar Foucaults analyse van de alomtegenwoordigheid van machtsmechanismen en processen van disciplineren verwijst.

Deze laatste diagnose deelt de auteur met Dohmens uitwerking van een laatmoderne levenskunst. Hij maakt evenwel duidelijk dat Dohmens analyse geen antwoord en alternatief biedt op de gedeelde constatering dat het Verlichtingsdenken en het liberale ideaal van autonomie en maakbaarheid onvoldoende voorwaarden scheppen voor het realiseren van een actuele levenskunst. Rizzuto's kritiek is niet mals: de problematisering van de typisch Westerse overschatting van autonomie en maakbaarheid leidt niet tot een kritische reflectie "waar levenskunst om zou moeten draaien. Ironisch genoeg is Dohmen zelf het levende bewijs van zijn ongelijk. Blijkbaar gaapt er ook bij hem een onoverkomelijke kloof tussen theoretische bezinning en praktische toepassing. En hier wringt hem de schoen van de westerse levenskunst als zodanig, in ieder geval in haar seculiere varianten zoals bij de Stoa, Montaigne, Schopenhauer of Foucault. Illustratief is Schopenhauer die een ascetische levenskunst predikte maar er zelf geen boterham minder om at." (2014b) Na een vergelijkbare probleemsituering scheiden hun wegen zich aldus met betrekking tot het praktiseren van levenskunst: *practice what you preach* is volgens Rizzuto essentieel en in het verlengde daarvan onderstreept hij de noodzaak van *binnenuit* begrip te krijgen van wat er op het spel staat. Deze beweging lijkt mij de kern te zijn van Rizzuto's begrip van het mediale, welke zich voortzet in een maatschappelijk belang zoals uit de ondertitel blijkt: een *interculturele polyloog*.

Wie zich de moeite van diepgaand en meermaals lezen getroost, zal beloond worden. Die lezer begint te bevroeden hoe *het ervaren* van het mediale fundamenteeler is dan de filosofische ontrafeling van dit begrip! In een ervaringsbodemp, zo luidt de kern van zijn betoog, ligt de mogelijkheid tot overschrijding van te benauwde filosofische en culturele kaders. De mogelijkheid van transgressie is ook door andere auteurs beschreven in verwante termen, zoals Duintjer (1988) die de *ruimte rondom kaders* in verband brengt met transcendentie; of als een *piekervaring* die door de humanistische psychologie is beschreven. In een existentiële zin behelst een *breukervaring* de mogelijkheid tot zelfwording, volgens een onlangs uitgekomen belangwekkende studie over geestelijke begeleiding van eenzaamheid (Jorna & Voois, 2014, p. 47 e.v.). In wezen lijkt het te gaan om het overschrijden van de grenzen van het 'normale bestaan', wat je kunt ervaren door de intense belevingen rondom geboorte en dood, huwelijk en scheiding. Dergelijke *grenservaringen* (Jaspers, 1985, p. 229 e.v.) zijn beschreven door een belangrijke auteur in de existentiële traditie. Zonder al deze begrippen op een hoop te willen gooien wil ik duiden op een vergelijkbare meervoudige deconstructieve beweging waartoe genoemde denkers ons uitnodigen. Enerzijds betekent deconstructie een ontrafeling van bepalende kaders en anderzijds een opbouwende beweging door de mogelijkheid te onderzoeken van een ervaring voorbij dominante kaders. Ten diepste betekent de bevrijding van dwingende referentiekaders ook het dichterbij brengen van de mogelijkheid van *authentieke zelfwording*. Dit motief strekt verder dan praktische of nuttige, prudente en ethische motieven: uiteindelijk gaat levenskunst om het realiseren van het vrijheidsmotief in de

filosofie in de praktijk van het leven van alledag, om *te worden wie je bent*.

De levenskunstige inzet van de auteur behelst ook een jongleeroefening tussen een cultureel relativistisch standpunt (door te onderkennen dat ook cultureel gekleurde benaderingen van het mediale waardevol zijn) en een etnocentrisch standpunt (ter voorkoming van de neiging dat we het referentiekader van een bepaalde cultuur als absolute maatstaf gaan hanteren). Terwijl Rizzuto vertrekt van de postmoderne relativiteit van culturele kaders duidt de ondertitel van zijn boek op de ambitie langs de weg van een *inter*-culturele benadering elkaar *echt* te verstaan. Het is niet voor niets dat het prefix *inter* cursief staat! Echtheid is namelijk niet vast te pinnen vanuit een bepaald referentiekader en daarom gaat het om een *mediale* kunst: er is geen bevoorrecht taalspel maar een meervoudigheid van taalspelen. Door het voeren van een interculturele polyloog is het noodzakelijk dat we ons *tussen* verschillende taalspelen in bevinden. Een kritische noot moet hier gekraakt worden: Is er op die manier überhaupt wel een *verstaan* van elkaar mogelijk? Kunnen we, vertrekkende vanuit verschillende referentiekaders, elkaar wel vinden of blijven we in zekere zin uiteindelijk de gevangene van ons eigen taalspel? Sinds de zogenaamde *linguistic turn* in het academische debat is deze filosofische vraag prangend en wijzen denkers uit postmodernistische en sociaalconstructivistische hoek op de *bottom line* dat we onvermijdelijk binnen talige referentiekaders blijven, hoe verschillend ook hun antwoorden zijn in filosofische finesse. Hier ontpopt Rizzuto zich als een origineel denker en laat een moedig geluid horen met zijn antwoord dat er juist *buiten* de kaders pas een *echt* verstaan mogelijk is. Dit antwoord baseert hij op een *ervaringsgrond* voorbij relatieve referentiekaders: namelijk precies de *ervaring* van het 'tussen' of 'inter' ofwel 'het medium'. Paradoxaal genoeg verschijnt *het mediale* zelf aldus als een absolute realiteit, als het ene ten opzichte van de vele kaders en taalspelen. Daarom kan de inhoud of betekenis ervan ook niet op de apodictische manier worden uitgesproken, alleen apofatisch - stilzwijgend - worden aangegeven. Zodra het door concepten uit een bepaald referentiekader wordt 'ingelijfd' verliezen we juist de ervaringsgrond die voor het mediale essentieel is.

Rizzuto's bijdrage aan het filosofische debat over levenskunst is even verfrissend als gewaagd, gezien de zware inzet van zijn concept van 'het medium' dat door criticasters zou kunnen worden afgedaan als een metafysische oude koe uit de sloot. Die kritiek lijkt mij evenwel voorbarig. Enerzijds gezien de doorwrochte uiteenzetting van Rizzuto met zowel metafysische als postmoderne auteurs; anderzijds door de fijnzinnige wijze waarop hij zijn filosofische doordenking verbindt met herkenbaar *ervaringsmateriaal*. Hij verwijst naar kunstenaars en schrijvers, bijvoorbeeld Huxley's *De deuren der waarneming* (1973): "Huxley beschrijft een apofatische ervaring die misschien alleen door kunst benaderd kan worden. We kunnen denken aan Vermeer en de (post-)impressionisten in de schilderkunst en Tarkovski (*Nostalgia*) en Bill Viola (*The Greeting, Catharina's Room*) in film- en videokunst." (p. 211).

De radicale stellingname van Rizzuto is dat de hoogst eigen unieke 'grenservaring' van het mediale uiteindelijk de grond vormt waarop we elkaar echt kunnen verstaan. Langs die weg creëren we een in Buberiaanse zin *ik-jij verstandhouding* om maatschappelijke vraagstukken levenskunstig te benaderen. Levenskunst in de zin van *practice what you preach* maakt de grote problemen van onze tijd navolgbaar uit eigen beleving, ervaring en verbeelding. In plaats van een oplossingsgerichte benadering wijst Rizzuto ons aldus een mediale weg in relatie te staan met anderen en met overgeleverde vormen van praktische wijsheid. Langs die route kunnen we waardevolle taal vinden om meerdere dimensies van de werkelijkheid te verkennen en in verbinding te brengen met de hoogst individuele

beleving èn met ethische en esthetische, sociale en metafysische begrippen, symbolen en verhalen uit Oosterse en Westerse wijsheidstradities.

3. Het radicale van het mediale

Want ethiek, opgevat in de ruime betekenis van ethos of handelen, heeft uiteindelijk haar bron in de mystieke ervaring. ... Uit dit besef ontspringt een ethische deugd als grootmoedigheid die al in de klassieke traditie een belangrijke plaats innam. (p. 22)

Meer nog dan inspiratiebron vormt *mediale ervaringskennis* een noodzakelijke voorwaarde voor het vormen van een kosmopolitische gemeenschap en een mondiale levenskunst voor het te lijf gaan van de vragen van onze tijd. Rizzuto's stellingname gaat verder dan het benadrukken van het belangrijke onderscheid tussen populaire versies van levenskunst - zoals maakbare en te vermarkten vormen van geluk, stilte, wellness, mindfulness e.d. - enerzijds en filosofische vormen levenskunst, zoals verwoord door auteurs als Hadot, Schmid, Dohmen en Van Tongeren anderzijds. Zeker verdient Rizzuto het in een adem met hen te worden genoemd. En tegelijkertijd gaat hij verder. Het is Rizzuto uiteindelijk te doen om een vorm van filosofische ervaringskennis die van binnenuit verbonden is met interculturele levensvormen en sociale praktijken.

Met zijn radicale (in de zin van *tot aan de wortel* reikende) ethische stellingname blijft Rizzuto trouw aan de bron van levenskunst als een *wijsheidstraditie* die vooraf gaat aan eens getrokken culturele en filosofische grenzen. Hoewel we niet terug kunnen naar een premodern verstaan wijst mediale levenskunst naar een bron en verbindend midden (*religio* en *synapsis*) dat grenzen tussen kunst en wetenschap, tussen geloof en weten transcendeert, meanderend langs het ware, het goede en het schone. Hoe bijzonder is de radicale en meanderende benadering van Rizzuto die tegelijkertijd zowel filosofisch als praktisch van aard is! In relatie tot het academische debat (bijvoorbeeld met betrekking tot de *linguistic turn*, zie vorige paragraaf) geeft hij de levenskunst haar eerbiedwaardige plaats terug als een vorm van integratieve *kennis*, en niet slechts een verzameling filosofische beschouwingen en praktische leefregels. Rizzuto's stellingname lijkt mij gebaseerd te kunnen worden op een herinterpretatie van de *empirische* basis voor kennis, respectievelijk de hermeneutische cirkel van verstaan. Verfrissend en verrijkend ten opzichte van de actuele reductionistische en daardoor verarmende trend in onze kenniseconomie onder de vlag van 'evidence based'.

Deze term is verengd tot een soort stopwoord, toverformule of doodoener; de dood in de pot van wezenlijke debatten. Echte kennis van de bronnen waarop de term teruggaat - klassieke natuurwetenschappers en filosofen zoals Bacon, Descartes, Spinoza, Hume, Locke en Wittgenstein - articuleren een veel rijkere ervaringsbasis voor wetenschappelijke kennis. Die basis verwijst naar het door aanspreekbare personen juist hanteren van filosofische principes in een te verantwoorden en navolgbaar proces van kennisverwerving (in plaats van een formele afleidbaarheidsregel volgens een statistische rekenmethode die zekerheid suggereert over correlaties tussen geïsoleerde variabelen - langs die weg steunt kennis op waarschijnlijkheden van een mogelijk causaal verband). Hier tegenover wijst een oorspronkelijker verstaan van de filosofische principes op het adequaat en steeds opnieuw doorlopen van de empirische cyclus onder verantwoording van concrete personen (deeluitmakend van een wetenschappelijke gemeenschap) volgens de beproefde regels der kunst. In essentie wijzen de filosofische principes op een proces van kennisverwerving dat zowel empirisch als hermeneutisch-dialogisch verantwoord dient te worden. In een principieel oneindig proces van betekenisgeving kunnen fenomenen worden beschreven en onderzocht via concretisering (verbeelding, zintuiglijkheid), contextualisering (sociale praktijken van betrokkenen) en conceptualisering (inbedding in theorie), en worden in steeds nieuwe cycli op relationele wijze verbonden met diverse perspectieven en ervaringsinhouden (meervoudigheid en casuïstiek, voorspelling en experiment).

De dialogische hermeneutiek betekent een verruiming van de analytisch-empirische

werkwijze omdat via dialoog tussen betrokkenen de passendheid van concepten berust op een verrijkend en wederkerig adequaat gemaakt proces van (her-)interpretatie van de ervaring door het steeds weer doorlopen van de hermeneutische cirkel. Evenwel is deze hermeneutische werkwijze uiteindelijk afhankelijk van het creatieve en relationele afstemmingsproces van mensen en hun taalspelen; wat uiteindelijk een drassige en moerassige onderneming blijft, wanneer we in grote lijnen het wetenschapsfilosofische debat in het spoor van Popper, Lakatos, Feyerabend, Maso en Kunneman proberen te volgen. Hier zet Rizzuto zijn gewaagde originele stap: de ervaring van het mediale biedt een tegelijkertijd unieke en universele ervaringsgrond. Daarin lijkt het te gaan om een verbinding van eerste persoons- met derde persoonskennis, perceptuele met conceptuele kenwijzen (de Wit, H. 1987, p. 72 e.v.). De levenskunst die zich op het mediale baseert reikt daarom verder dan abstracte (statistische, protocollaire of academisch filosofische) kennis; ze bouwt voort op de traditie maar vooronderstelt de concreetheid van menselijke ervaring. In die zin gaat het om *levende kennis* die wel relatief aan maar niet *relativistisch* is toegespitst tot het taalspel en de persoon, de gemeenschap en cultuur die de uitspraken doen of onderschrijven. Als ik Rizzuto goed versta, is de ervaringsgrond van het mediale een adequate versmelting van (hermeneutisch verrijkt) conceptueel en actueel zintuiglijk materiaal door de levende kenact van betrokkenen, waarbij ook de adequaatheid van dit versmelten zelf tot ervaring is gemaakt. Denk hierbij aan de rol van de intuïtie bij filosofen als Spinoza die een hoogste vorm van kennis beschrijft die tevens een *liefde voor het zijn* (de kosmos, God of Natuur) is, een *amor dei intellectualis*. In zekere zin vergelijkbaar met Bergsons begrip van een beleefde tijd, de *durée*; of de metafoor uit de klassieke levenskunst van het *innerlijk kompas*. Het gaat bij deze begrippen en symbolen om een *adequatio* van binnenuit.

In die zin geeft de auteur aan *phronèsis*, de traditionele naam voor praktische wijsheid, een waardevolle herinterpretatie als een vorm van filosofische belichaamde kennis. Vooral waardevol omdat hij de toegang tot die kennis niet voorbehoud aan een bevoorrechte klasse - bijvoorbeeld (academisch geschoolde) filosofen of priesters - maar haar democratiseert! Op dit punt verdient het radicale van Rizzuto's benadering in praktisch opzicht onze aandacht. Het is juist de *ervaring* van het *mediale*, veeleer dan het in zijn studie conceptueel uitgewerkte begrip ervan, die cruciaal is voor het realiseren van een actuele, mondiale levenskunst. Om ons iets bij die ervaring van het mediale te kunnen voorstellen citeert de auteur rijkelijk uit dichtelijke teksten die getuigen van een zich één voelen met de natuur of het ervaren van een dieptedimensie van het bestaan. Het bestaan van een, door meerdere tradities erkende prereflexieve, ervaringsgrond legt hij uit aan de hand van de metafoor van *het zien met drie ogen* (het oog van eenheid, het tweede oog van het maken van onderscheid en het derde oog van niet-tweeheid). Hierbij verwijst hij naar diverse auteurs uit Oosterse en Westerse wijsheidstradities, onder meer de Boeddhistische wijze Dogen en naar de beroemde dichtregel van Angelus Silezius *Die Ros ist ohne warum, Sie blühet weil sie blühet* (pp. 44-45). Een misverstand dat hier op de loer ligt, is dat het zou gaan om verheven poëtische of mystieke uitingen die slechts voor weinigen zijn weggelegd. In mijn ogen doelt de auteur op een radicaal menselijke mogelijkheid die openstaat voor een ieder die bereid is *enkeling* te worden, zoals Kierkegaard het verwoordt. Ieder mens heeft de mogelijkheid zich zelf te ervaren, als een zelfverhouding die zich verhoudt tot het oneindige. Dit kan per definitie alleen vanuit het eigen unieke zijn. En wel op elk ogenblik, op iedere plaats. In die zin versta ik de woorden van Alessandro Baricco, dat de auteur als motto citeert: 'de heruitvinding van de oppervlakte als plaats van betekenis...'

In de geest van dit motto dat Rizzuto aan zijn studie meegeeft verricht hij een meesterlijk

staaltje filosofisch en spiritueel ambachtswerk! Niettegenstaande de democratische inzet van zijn mediale levenskunst biedt hij hoogwaardig voer voor filosofen, theologen en wetenschappers van diverse snit. De vraag lijkt mij hier op zijn plaats in hoeverre Rizzuto's studie zelf een *democratische vorm* vertegenwoordigt of dat mediale levenskunst noodzakelijkerwijs in de goede zin van het woord een *elitaire* levenskunstvorm blijft. Zoals Spinoza in zijn politiek-theologisch traktaat onderscheid maakte tussen het opklimmen tot die hoogste kennisvorm van een intuïtief verstaan van de werkelijkheid in haar essentie (van de Natuur die God is, *Deus sive Natura*) - wat slechts voor enkelen zou zijn weggelegd - en het gehoorzamen aan regels (op het gebied van ethiek en godsdienst) voor het gros van de mensheid; "...en aan anderen [dan filosofen, in de zin van hen die de wijsheid waarlijk liefhebben, H.M.] zou ik deze verhandeling niet willen aanbevelen, want er is niets in waarvan ik mag hopen dat het hun op enigerlei wijze zou behagen. Ik weet immers hoe hardnekkig de vooroordelen die het gemoed onder het mom van vroomheid heeft aanvaard, in de geest beklijven. Ik weet ook dat het even onmogelijk is het volk het bijgeloof te ontnemen als de vrees." (1997, p. 93).

Een overdenking van die kwestie leidt tot de vraag hoe de maatschappelijke betekenis van mediale levenskunst kan groeien, in de zin van het daadwerkelijk beoefenen van een interculturele polyloog, zonder dat haar waarde wordt afgeplat. Daarover reflecteer ik in de volgende paragraaf en ga in een afrondende paragraaf na hoe actuele vormen van een *interculturele polyloog* in mediale geest bevorderd zouden kunnen worden.

4. Hoe democratisch of elitair is mediale levenskunst?

Dit apofatische bepalen wij als het medium of 'tussen' om elke associatie te vermijden met de traditionele metafysica die tegenstellingen tegen elkaar uitspeelt en hiërarchisch ordent. Want het medium houdt zoals we nog zullen zien het midden tussen onder en boven, tussen transcendentie en immanentie. (p. 31)

Rizzuto's studie geeft een eigentijdse invulling aan wat 'immanente transcendentie' wordt genoemd. Over dit begrip spreekt de auteur met kennis van zaken en de filosofische liefhebber kan smullen van de wijze waarop hij in gesprek gaat met Westerse en Oosterse auteurs en tradities. Toch onderneemt Rizzuto in die zin een gevaarlijke balanceerkunst, want juist door gebruik te maken van ouderwetse, metafysisch beladen termen, zoals 'transcendentie' en het 'apofatische', is het gevaar van misinterpretatie groot. Dat nodigt uit tot filosofische en theologische fijnslipperi waarbij men mogelijk meer over talige kwesties gaat discussiëren dan ingaat op de kern van de zaak. Dit paradoxale gegeven roept de vraag op in hoeverre de sympathieke en democratische inzet van Rizzuto's mediale levenskunst door de gekozen opzet wel waar gemaakt kan worden. Mijn vermoeden is dat dit niet zozeer de auteur valt aan te merken, maar de aard van de zaak zelf betreft waarover hij spreekt. Traditioneel is er steeds een onderscheid gemaakt tussen esoterische en exoterische vormen van kennis over *het transcendente*. Voor het grote publiek zijn er vooral op wereldlijke zaken afgestemde vormen van kennis en rituelen ontwikkeld (exoterisch - uitgaande van de buitenkant der dingen), terwijl voor een kleinere kring van ingewijden de (esoterische) kennis is toegesneden op een dieper verstaan van binnenuit. Evenwel is het de vraag of dit elitaire een kwestie is van sociale processen van in- en uitsluiting en/of samenhangt met de toegankelijkheid van de kennis op zichzelf. Mijn opvatting is dat de toegang in principe open staat voor iedereen en juist betrekking heeft op het essentieel menselijke, maar dat het wezenlijke inspanning vergt de sleutel tot de poort te vinden en deze te openen. Hier laat zich vooral de bijzondere waarde van het symbool en van symbolische kennis gelden. Per definitie zijn symbolen

gelaagd en bevatten een integratie van zintuiglijke en conceptuele, mythische en rituele elementen voor een onmiddellijk en concreet verstaan van diepere lagen van de werkelijkheid. Het symbool speelt met een letterlijke betekenis, zoals bijvoorbeeld de cirkel direct zintuiglijk eenheid en oneindigheid toont: er is geen begin en einde te zien en de rondgang in de cirkel kan oneindig worden gemaakt. Kennis die door middel van symboliek en mythische verhalen wordt overgedragen is daarom in zichzelf dubbelzinnig: ze verwijst voorbij het letterlijke naar andere lagen van betekenis. Zo kan symbolische kennis, mede ondersteund door lijfelijke aspecten, zoals gebaren, rituelen en verbeelding, een transcendentale ervaring oproepen. Dergelijke vormen lijken mij daarom bij uitstek geschikt te zijn voor een maatschappelijke verankering van mediale levenskunst. In die zin is het de vraag voor wie de conceptueel-filosofische vorm toegesneden is en of Rizzuto's levenskunstige grootschaliger ambitie veeleer de ontwikkeling van *interculturele symbolische* kennisvormen behoeft.

Rizzuto beent het begrip van het mediale uit en legt verbanden tussen natuur- en cultuurwetenschappen, tussen sociaal - en geesteswetenschappelijke gegevens. Daarbij laat hij het niet bij een opsomming van feiten en trends, maar lezen we bijvoorbeeld over de betekenis van het ideaal van de eeuwige jeugd en het taboe van ouder worden, de medicalisering van de dood en de waarde van melancholie, en andere levenskunstige fenomenen. Zoals een beschrijving van de zin van oude rituelen in diverse culturen (*rites de passages*) die levensfasen en levenscrises markeren tussen geboorte en dood, door huwelijk en scheiding, rouw en verlieservaringen, door ziekte en sterven. Dit koppelt de auteur aan een pleidooi voor het belang van het hernieuwen van rituelen voor een actuele levenskunst (pp. 130-133). Ook geeft hij bijzondere voorbeelden van verschillende soorten humor: Joodse en Engelse humor, ironie en cynisme, de betekenis van humor in filosofie en wijsheidstradities, zoals de koan in het zenboeddhisme. Met oog voor onderlinge verschillen stelt hij dat humor "...een vingerwijzing kan zijn naar het medium, maar op een negatieve manier, namelijk door relativering van vocabulaires. Humor is een van de vele wijzen waarop we het medium impliciet bevestigen en kunnen verkennen." (p. 79). Hier lijken we een concreet aangrijpingspunt te hebben voor een democratische weg van een interculturele polyloog, de ontwikkeling van levenspraktijken zoals rituelen en humor, spelen en vieringen.

Nog sterker dan door de filosofische verkenning van het begrip van het mediale krijgt Rizzuto's betoog zeggingskracht door middel van de uitwerking van dergelijke voorbeelden. Ze lijken mij te wijzen op een ontsluitende en verbindende kwaliteit van symboliek door woord en gebaar (rituelen, spelen, kunst, muziek, beeldrijke en poëtische taal). Behalve *relativering* van dominante kaders (bijvoorbeeld door middel van humor) bevat symboliek een uitnodigende kwaliteit om *out of the box* te denken, een opbouwende beweging te maken voorbij beperkte culturele kaders en stilzwijgende kennis *te mobiliseren*. Een polyloog beperkt zich immers niet tot het verbale maar kan ook bestaan uit het uitwisselen van creatieve en praktische vormen van levenskunst en het daadwerkelijk beoefenen ervan. Het gaat hier om een complexe zaak - individueel al lastig genoeg, laat staan voor een multiculturele gemeenschap. Hoe *gezamenlijk* het gebied te benaderen dat vooraf gaat aan het uitspreken van wat ons ondanks alle culturele verschillen met elkaar verbindt? De wenselijke interculturele polyloog lijkt in dat opzicht op een salto mortale in het spanningsveld tussen het onuitsprekelijke en de onstuitbare drang aan het onzegbare niettemin uiting te geven. Een uiterst precaire onderneming om paradoxen van het bestaan in de waan van de dag constructief te maken. Dit vraagt het bewandelen van meerdere wegen. Daarom acht ik het toch een wijze keuze dat de auteur niet alleen grasduint in mystieke kunst en humor, poëzie en verhalen, maar zijn concrete

voorbeelden van levenskunst inbedt in betogende filosofische taal.

Interessant in dit opzicht is dat Rizzuto de eerder aangehaalde vader van de contemplatieve psychologie, Han de Wit, citeert over de wenselijkheid van het ontwikkelen van “het open veld van ervaring of de open ruimte van de onbevangenheid” (p. 115). De Wit heeft op meesterlijke wijze de kracht van contemplatieve tradities (met name het Tibetaans Boeddhisme) gebruikt voor de ontwikkeling van een bevrijdende vorm van (psychologische) kennis. Hij spreekt in dat verband over het ontwikkelen van een *ongeconditioneerd onderscheidend bewustzijn* “...dat perceptuele verwarring opheldert en perceptuele onwetendheid elimineert” (1987, p. 84). Mogelijk zouden kunstzinnige en narratieve vormen van mediale levenskunst - aansprekende combinaties van perceptuele en conceptuele kennisvormen zoals mediatie-technieken, koans, rituelen, mantra's, mystieke poëzie, symbolische beelden en verhalen etc. - geschikt kunnen zijn om mediale levenskunst te democratiseren. De Wit spreekt van een ‘relatieve benadering’ (in onderscheid met een ‘absolute benadering’ die zich richt op de ontwikkeling van een ongeconditioneerd, onderscheidend bewustzijn) waarin leerlingen van contemplatieve tradities zich oefenen in het versterken van *goede* gedachten, het doen van *goede* werken e.d. (1987, p. 83). Evenwel ligt op deze route een ander gevaar op de loer: dat het waardevolle *instrumenteel of egocentrisch* wordt ingezet. Hoe tussen het Scylla van elitaire levenskunst en het Charybdis van een platte, instrumentalisierende benadering door te koersen? Zijn inzet staat en valt immers met een daadwerkelijke beleving en een overdraagbare ervaring van het mediale. Wie zou de geschikte *mediale* poëzie, muziek, verhalen en beeldende kunst moeten verzamelen en verspreiden om een groter publiek te bereiken en het doel te treffen dat de auteur beoogt? Met zo'n vorm van filosofisch leiderschap lijken we in een soort Platoonse aristocratie of verlicht despotisme te belanden. Of hebben we voor het bewerkstelligen van een interculturele polyloog nog praktischer vormen van verstaan nodig, lichamelijker en aardser, door middel van gemeenschappelijke vieringen, maaltijden en feesten? Liet Nietzsche niet wijselijk en veelzeggend de traditioneel metafysische figuur Zarathustra naar de aarde terugkeren? Maar dan nog gaf hij dit werk de ondertitel mee *Ein Buch für alle und keine*. Met deze paradox is het probleem scherp gesteld! Hoe het kristal van het mediale veel-facettig en democratiserend te laten schitteren?

Rizzuto wijst zowel de weg van een interculturele polyloog als een parallelle, *antropologische* route. Deze weg leidt naar het verkennen van *algemene voorwaarden* hoe we *als mens* in staat zijn *het medium* te ervaren. Voor beide verstaanswegen geldt dat alle filosofische pogingen - hoe genuanceerd ook en voorbij geboorneerde standpunten van het eigen gelijk - uiteindelijk neerkomen op gestamel met naar de maan wijzende vingers. Hoe moeten we iemand uitleggen niet naar het topje van de vinger maar naar de maan zelf te kijken? Begrip hiervan vooronderstelt de goede verstaander die de zinvolheid van het wijzende gebaar begrijpt vanuit een gedeelde ervaringswerkelijkheid. Zo valt ook Rizzuto's doorwrochte en doorleefde beschrijving van het mediale niet samen met de absolute realiteit waarnaar het begrip volgens hem zelf verwijst. Niettemin: *chapeau* hoe de auteur het mediale als een ware homo universalis tot begrip brengt! Zijn wijze van inbedding in filosofische tradities is ondogmatisch, permeabel, in verbinding met levenspraktijken, wat spelenderwijs uitnodigt tot het vinden van gedeelde waarden *tussen* culturen, zoals vriendschap en rituelen, spelen en humor. Dit speelse inbedden in het ‘tussen’ lijkt mij een geheim van het schitterende kristal van mediale levenskunst te bevatten: op congruente wijze verschijnen de filosofische concepten zelf doorschijnend, gelaagd en permeabel, en creëren zo *een inherente verbinding* van haar praktische en theoretische component. Enerzijds door middel van het opbouwen van kennis over levenskunstige

rituelen en vieringen, symbolen en verhalen die het mediale verbeelden en tot begrip brengen. Anderzijds door de uitnodigende kracht van de aldus opgebouwde kennis tot *het beoefenen van levenskunstige praktijken* uit meerdere culturen die bijdragen het mediale tot ervaring te brengen.

5. Hoe een polyloog in mediale zin te voeren?

In het religieuze of mystieke taalspel geeft men be-teken-is aan de ervaring van het onzegbare door er 'levende' tekens (Herder) aan toe te voegen die als vingerwijzingen functioneren. Dit raakt echter niet aan het wezen van het apofatische zelf want dat transcendeert elk taalspel. Daarom plaatsen wij het onzegbare in het medium of dat wat zich 'tussen' de taalspelen bevindt. (...) Naast bron vormt het medium ook de verbinding (synapsis) tussen taalspelen. Dit verklaart hoe het mogelijk is dat we soms met speels gemak van taalspel kunnen wisselen en hoe taalspelen van een hogere orde (Foucaults episteme's) elkaar in de tijd opvolgen. ... (p. 32)

Oorspronkelijk klinkt Rizzuto's stem tussen dogmatische en relativistische geluiden, wars van politieke verhalen in het maatschappelijke debat die tot polarisering en fragmentering aanzetten! Zijn levenskunstige sleutel bestaat in mijn ogen uit haar potentiële kracht de bestaande orde van het economische (die zich opdringt als absolute maatstaf en alles van waarde weerloos maakt en onderhevig aan betekenisverlies) te relativeren en te relateren *aan het mediale als het maatgevende voor alle maatstaven!* Het vraagt hogere filosofische jongleerkunst de zijnsbron en omvattende ruimte die al ons kennen en ervaren mogelijk maakt te bevatten! Om het mediale als mogelijkhedenvoorwaarde te doorgronden, kan de lezer zich rijkelijk laven aan de voedzame kennis van de auteur en diens scherpste van geest en creativiteit van zijn betoog! Bij herlezing van Rizzuto's boek bekruipt mij naast herkenning en bewondering ook een verlangen daadwerkelijk gehoor te geven aan de overgebrachte noodzaak tot de ontwikkeling van mediale levenskunst. Rizzuto motiveert de wenselijkheid van een polyloog tussen verschillende culturele gemeenschappen ook pragmatisch door te wijzen op haar waarde voor actuele problemen van onze tijd, zoals de ecologische crises. De omvang en complexiteit van huidige problemen vragen niet alleen politieke maatregelen, maar een wezenlijke verandering in attitude. Mediale levenskunst kan hiertoe bijdragen doordat zij ons helpt beseffen dat wij allen deel uitmaken van een mondiale gemeenschap op een kwetsbare planeet. Langs deze weg worden doelen niet instrumenteel (technisch, economisch) nagejaagd, maar worden er passende instrumenten, maatschappelijke vormen van mediale levenskunst, congruent aan de waardevolle doelen ontwikkeld.

Hoe kan er in die geest daadwerkelijk niet alleen tussen auteurs maar ook *in vivo* een *levende interculturele polyloog* gevoerd worden? Hoe realistisch is het dat mensen bereid zijn deze lastige route daadwerkelijk met elkaar te gaan - ofwel: hoe kunnen mensen nog een stap verder gaan dan het opbrengen van verdraagzaamheid voor andere culturen om te komen tot een werkelijk verstaan van elkaar, begrip te kweken voor en van elkaars verschillen in levensopvattingen? De *condition sine qua non* in dit opzicht is volgens Rizzuto een daadwerkelijke *ervaring van het mediale*. Des te prangender wordt de vraag hoe die ervaring tot een gedeelde en gemeenschappelijke te maken, zonder in de oude valkuil van dogmatisme en fundamentalisme te stappen! Kenmerkend voor de onderzoekende geest van Rizzuto is dat hij die vraag in alle scherpste stelt: waarom zouden mensen zich moeite getroosten en de moed verzamelen buiten het vertrouwde referentiekader van de eigen cultuur te treden en zich in het ongewisse van de tussenruimte te begeven, met anderen een polyloog te voeren ten behoeve van een gemeenschappelijk *intercultureel verstaan?* In

het beantwoorden van die kritische vraag motiveert Rizzuto zijn standpunt en plaatst dit tegenover vergelijkbare benaderingen, zoals de comparatieve filosofie (een benadering die volgens hem teveel in het eigen culturele referentiekader blijft hangen) en een 'methodologische' aanpak. Ook hiervan geeft de auteur een voorbeeld, namelijk de interculturele filosofie van Gregor Paul (p. 53) die met dialoogregels de voorwaarden wil zekerstellen voor het voeren van een polyloog tussen culturen. Rizzuto stelt terecht de sceptische vraag waarom mensen bereid zouden zijn zich aan zo'n veeleisende exercitie te wagen.

In die zin onderstreept Rizzuto meerdere malen "het belang van de mediale *ervaring*" (p. 62). Deze zinsnede vormt het einde van het eerste inleidende deel, waarna het tweede deel begint met de beschrijving van *praktijken* van mediale levenskunst, namelijk *humor, melancholie, emotie, dood, ouderdom, solidariteit, spelen, wijsheid, nomadisch denken en vriendschap*. De gekozen opbouw onderstreept de democratische en kosmopolitische ambitie die de auteur aan mediale levenskunst verbindt. Eigenlijk wijst hij op de *nabijheid* van het mediale in alledaagse belevingen van vriendschap, humor, emoties enz. Evenwel onderstreept de auteur ook op de platheid van verschijnselen zoals emo-tv, die het huidige maatschappelijke leven domineert. In sterk contrast hiermee staat het hoofdstuk over emoties, waarin hij de rijkdom en subtiliteit van het emotionele leven beschrijft in de Oosterse wijsheidstraditie van het boeddhisme. Daarin wordt onderscheid gemaakt in positieve varianten van liefde, menslievendheid, mededogen en compassie, meelevende vreugde en gelijkmoedigheid (p. 115). De tegenstelling tussen het democratische 'like'-knopje op facebook kan niet groter zijn! Stel je de discipline en inspanning voor die het kost deze subtiele onderscheidingen niet alleen intellectueel te vatten maar je er in het dagelijkse leven al handelend bewust van te zijn en een levenskunstige omgang met die emoties na te streven; evenals met de negatieve varianten (de vergiftigende - egocentrische- emoties die in die traditie *klesa's* worden genoemd).

Om hiervan een voorstelling te maken schiet mij Fruijters waardevolle bespreking van de levenskunst van Etty Hillesum te binnen, die zij plaatst in het licht van actuele problemen: Een Jood met een leidende positie in Westerbork, die zijn vervolgers vanuit de grond van zijn hart haat, zei tegen Etty: "*Maar wat jij wilt duurt zo lang, zoveel tijd hebben we toch niet?*" Etty antwoordde: "*Maar met wat jij wilt is men nu al tweeduizend jaar van onze christelijke jaartelling bezig en dan nog die vele duizenden jaren dat er toch ook al een mensheid was. En wat vind je van het resultaat, als ik vragen mag? Het is het enige, ik zie geen andere weg, dat ieder van ons inkeert en in zichzelf uitroeit en vernietigt al datgene, waarvoor hij meent anderen te moeten vernietigen. En laten we ervan doordrongen zijn dat ieder atoompje haat dat wij aan deze wereld toevoegen haar onherbergzamer maakt dan ze al is.*" (Fruijtier, C. 2015). Deze wijsheid toont mijns inziens goed Etty Hillesums gelaagde emotionele, sociale en spirituele wegwijzers, illustratief voor een mediale levenskunst. Dagelijkse oefening en ongekende alertheid teneinde de eigen duivels te doden in plaats van die van de gewraakte ander, en zo de 'open ruimte van onbevangenheid' (p. 115) te betreden.

Tenminste *de bereidheid* zich dergelijke mentale, sociale en emotionele inspanningen te getroosten, zich daartoe open stellen, is de hoge inzet van Rizzuto's mediale levenskunst. Een discipline in het leven van alledag, zoals guru's van hun leerlingen vragen. Het gaat uiteindelijk om de keuze zich te ontwikkelen tot een 'edel mens', een mens met *innerlijk adeldom*. Rizzuto's wijsheid van de slang bijt zich hier in haar eigen staart: mediale levenskunst berust op en veronderstelt de open onbevangen staat waar wijsheidstradities

in Oost en West eeuwenlang oefeningen en teksten voor hebben ontwikkeld, doorgegeven en verfijnd om hun leerlingen op dit pad te lokken en te houden. Maar is dit niet juist ook het voorschot wat elke goede opvoeder, ouder en leerkracht, neemt door bij voorbaat het vertrouwen gratis te geven aan de leerling: de vertrouwenswaardige bejegening dat deze dat wat de opvoeding beoogt eigenlijk al (in potentie) in huis heeft?! Wellicht toont Rizzuto hier zijn onderwijzende natuur (in de goede zin van het woord) hoe hij bij zijn leerlingen/lezers het beste naar boven wil halen. Als bevlogen leraar die leerlingen inspireert een weg van menswording te gaan!

En misschien is daarin precies het democratische geheim van het schitteren van het veelfacetige kristal van mediale levenskunst gelegen. De inspirerende voorbeelden en praktische aanknopingspunten die Rizzuto geeft smaken naar meer! Wie een oog ontwikkelt voor het ware, schone en goede, zal overal parels zien schitteren, elke morgen weer wanneer de zon de dauw beschijnt... De auteur stelt dat uiteindelijk elke topologische metafoer inadequaat is om *het medium* te duiden. Mediale levenskunst werkt naar alle kanten, horizontaal (synapsis) en verticaal (religio en bron)! Als *bron* kunnen we het mediale vergelijken met het ademen dat ons overkomt. Net zoals we daar geen moeite voor hoeven te doen, is het ook hier de kunst ons voor de mediale ervaring open te stellen, aldus de auteur (p. 38). Fundamentele openheid lijkt het kostbare kristal te zijn dat de auteur ons in handen geeft. Dit vraagt wel een oog dat het fonkelen van het kristal kan zien. Hoewel er in het boek voor elk wat wils inzichten en behartenswaardigs te vinden zijn, blijft het de vraag of 'elckerlyc' zijn studie wel zou gaan lezen. Een cynische inschatting stelt dat 'de doorsnee mens' een scheurkalender met boeddhistische wijsheden alleen leest omdat er bijvoorbeeld het stempel van 'mindfulness' op staat...en als deze hype voorbij is vindt men dezelfde kost te 'vaag'. Heeft Nietzsche niet nog steeds of nog meer dan in zijn eigen tijd gelijk met zijn diagnose over 'de laatste mens'? Dit wezen springt over de aarde als een aardvlo en maakt alles klein en leeft het langst: *we hebben het geluk ontdekt*, knipoogt de laatste mens... Wij *klikken*, *twitteren* en *liken* erop los op facebook en andere sociale media. Zo lijkt - ondanks de vergelijking met het vanzelfsprekende van het ademen - *het medium* mijlenver verwijderd van de centrale plek die multimedia in onze tijd innemen. Maar zou ten behoeve van een breder maatschappelijk gedragen mediale levenskunst deze populaire betekenis ons mogelijk toch een sleutel in handen kunnen geven?

In die zin zet de arts Van Lommel in zijn spraakmakende studie over de bijna-dood ervaring multimediale voorbeelden in om het verschil tussen *non-lokaal bewustzijn* resp. elektromagnetische informatievelden en de *lokale ontvangst* van de informatie door middel van multimediale apparaten, zoals tv, computer e.d. respectievelijk lokaal gebonden vormen van bewustzijn door hersenactiviteit te verduidelijken (pp. 216-218, 240-243, 263-267). Zo gebruikt Van Lommel ter verklaring van het - vanuit bestaande wetenschappelijke referentiekaders onverklaarbare fenomeen van de bijna-dood ervaring - de metafoor van het internet: "Het kan helpen deze voortdurende, onzichtbare en ogenblikkelijke interactie tussen het lichaam en het bewustzijn te vergelijken met moderne wereldwijde communicatie. Er is een constante informatie-uitwisseling over de gehele wereld, waarbij tijd en afstand geen rol meer lijken te spelen. (...) We kunnen het eindeloze en non-lokale bewustzijn ook vergelijken met het internet, dat ook niet in de computer zelf ontstaat maar door de computer wordt ontvangen en zo voor onze zintuigen zichtbaar wordt gemaakt." (pp. 265-266) In termen van deze metafoor zou het verschil tussen *academische* en *mediale* levenskunst uitgelegd kunnen worden als het verschil tussen de afgeslotenheid van het werken achter een ouderwetse 'pc' die niet op internet is aangesloten en de *real time* communicatie die *online* mogelijk is over grote afstanden.

Zowel de positieve als negatieve effecten van de aanstekelijke kracht van sociale media, wijzen ons er onmiskenbaar op hoe wij als wereldburgers in voortdurende globale communicatie met elkaar staan *of wij dit nu beseffen, geloven of wetenschappelijk kunnen verklaren of niet!* Hetzelfde geldt voor de basale verbondenheid met elkaar als aardeburgers, doordat wij dezelfde lucht ademen en van het zonlicht afhankelijk zijn, de wereldzeeën en de wouden op het ruimteschip aarde met elkaar delen. In mijn ogen wijzen dergelijke concreet voorstelbare en ervaarbare mediale en elementaire vormen van uitwisseling en communicatie op een onontkoombaar van binnenuit met elkaar verbonden *zijn*, wat ik als een wezenlijke kern ervaar van Rizzuto's begrip van het mediale. Het aantrekkelijke van zijn analyse is dat het zowel over die tastbare, elementaire realiteit gaat, als over een *midden*, of *leegte*, van waaruit wij verbinding kunnen maken en daar woorden en beelden aan kunnen geven op zoek naar gedeelde mondiale waarden. Via dit nonlocale midden dat er altijd al is, of we het beseffen of niet, kunnen we *interculturele* symbolen, rituelen en vieringen opbouwen. In een meer materiële en instrumentele zin zouden er wellicht multimediale mengvormen kunnen ontstaan tussen kunstuitingen, blogs, wetenschappelijke verhandelingen, talkshows, dialogische programma's en interactieve installaties, hybride digitale en mediale communicatievormen die daadwerkelijk kunnen bijdragen aan een interculturele polyloog. Langs welke (multimediale) weg de interesse ook wordt gewekt, mijn inschatting is dat zelfs *elckerlyc* nieuwsgierig wordt naar meer en substantiëler voer *bij een levend contact met een bevlogen leraar* als Rizzuto!

In een volgende bijdrage ga ik in op een gelaagdheid in het krachtenveld tussen machts- en morele motieven. Levenskunst zie ik in dat verband als het streven een levensgrondhouding te ontwikkelen waarin mensen zowel belangeloos kunnen handelen als vanuit (eigen-, groeps- en gemeenschaps)belangen in het leven staan. In dit krachtenspel onderscheid ik vier lagen, waarin zowel aardse als spirituele motieven tot levensvervulling èn ethisch-politieke emoties het bestaan kleuren. Levenskunst betekent ook een levenslange opgave persoonlijke en publieke, morele en politieke aspecten in ons streven naar levensgeluk met elkaar te verbinden. In die zin betekent de oproep *ken jezelf* ook aspecten van macht en eigenbelang steeds onder ogen te blijven zien. Wanneer we ofwel rücksichtslos ons in dienst stellen van machtsmotieven dan wel deze aspecten uit ons individuele geluk of groepsgeluk willen buiten sluiten, creëren we een vervreemdende scheiding en illusoire werkelijkheid. Het lijkt mij er juist om te gaan de onmiskenbare realiteit van egoïsme en groepsbelangen te verbinden met een vrijere en meer belangeloze verhouding tot het leven ten bate van *gemeenschappelijk* levensgeluk, van het *volle* leven.

Literatuur

- Berk, Tj. van den (2003) *Mystagogie. Inwijding in het symbolisch bewustzijn*. Zoetermeer: Meinema.
- Duintjer, O.D. (1988) *Rondom Metafysica. Over 'transcendentie' en de dubbelzinnigheid van metafysica*. Amsterdam: Boom Meppel.
- Jaspers, J. (1985) *Psychologie der Weltanschauungen*. Berlin Heidelberg: Springer Verlag.
- Fruytier, C (2015) geraadpleegd op 5 februari 2015 <http://blog.fruijtiertekst.nl/tegen-de-achtergrond-van-de-aanslag-op-charlie-hebdo-blijken-de-ruim-70-jaar-oude-inzichten-van-etty-hillesum-zeer-actueel/>
- Jorna, T. en Voois, W. (2014) *Onmetelijke eenzaamheid. Eenzaamheid als mogelijkheid tot zelfwording en zingeving*. Delft: Eburon.

- Lommel, P. van (2013) *Eindeloos Bewustzijn. Een wetenschappelijke visie op de bijna-dood ervaring*. Utrecht: Uitgeverij Ten Have
- Muijen, H.S.C.A. (2007). “Het innerlijk kompas: worden wie je bent! Levenskunst voorbij fundamentalisme en relativisme” in: (Roothaan, A. & Saane, J. van, red) *Wat is Wijs? Reflecties op spirituele vorming*. Kampen: Uitgeverij Ten Have.
- Nietzsche, F. (1984 b) “Also sprach Zarathustra” *Werke II*; Ulm: Ullstein Materialien.
- Oosterling, H. (2002) “De mens als medium der media. Radicalisering van een middelmatig denken.” In: Mul, J. de (red) *Filosofie in cyberspace*. Kampen: uitgeverij Klement, 291-329.
- Rizzuto, G. (2014 a) *Mediale levenskunst, een interculturele polyloog*. Brussel: ASP.
- Rizzuto, G. (2014 b) *Joep Dohmen en het echec van de (westerse) levenskunst* in: *Civis Mundi* 26 (thema 11)
- Spinoza, B. (1986) *Verhandeling over de verbetering van het verstand*. Baarn: Boom, wijsgerig.
- Spinoza, B. (1997) *Theologisch-Politiek Traktaat*. Amsterdam: wereldbibliotheek.
- Wit, H.de (1987) *Contemplatieve psychologie*. Kampen: Kok Agora.

Samenvatting van de artikelenreeks over Levenskunst en Levensgeluk

In [Civis Mundi Digitaal](#) participeer ik met een artikelenreeks aan het thema *Filosofie van de Levenskunst*. Hiermee wil ik bijdragen aan de ontwikkeling van een hedendaagse levenskunst die antwoord geeft op noden van deze tijd, individuele en collectieve ervaringen van zin- en betekenisverlies: met name inflatie van *morele* noties en andere betekenisvolle zaken in het publieke domein. Dit is filosofisch o.m. gediagnosticeerd als ‘malaise van de moderniteit’ (Taylor, 2009). In het huidige tijdsgewricht worden waarden in het leven onder invloed van de betekenseconomie identiek aan marktwaarden en ‘ieders eigen subjectieve keuze’. Daarmee dreigt het domein van zin- en betekenisgeving verloren te gaan. In negen delen, die verschenen zijn in *Civis Muni* 2011-3, 2011-4; 2013-17; 2013-21; 2014-27; 2015-29; 2016-37; 2016-4; 2017-x, pleit ik voor *het ontwikkelen van een ethisch-politiek bewustzijn* als een levenskunstig antwoord op de beschreven noden in onze tijd. De artikelenreeks bevat aanknopingspunten voor een interculturele levenskunst door middel van spel en dialoog.

In **het eerste deel** plaats ik een existentiële werkelijkheidsbeleving tegenover de platte manier waarop ‘de wereld’ verschijnt in het dagelijkse mediaspektakel. De eendimensionale wijze waarop betekenis wordt gegeven in de huidige context van een kenniseconomie is als een *technisch-instrumentele omgang* met de wereld geproblematiseerd. In de spiegel van levenskunst als wijsheidstraditie komen ethische en sociale waarden in de knel. Hoe ruimte te scheppen voor existentiële lagen? Hoe kunnen oude noties van levenskunst en levensgeluk worden verbonden met hedendaagse vormen van zinbeleving zonder dogmatisch en fundamentalistisch op een ‘nieuwe waarheid’ uit te komen? Waar de populaire levenskunst zich focust op het *individuele* – spirituele en/of materialistische – geluk, daar vormen volgens een antieke opvatting juist de *sociale en politieke* lagen het hart van levensgeluk. Zijn er in de antieke levenskunst aanknopingspunten te vinden hoe het individuele verlangen naar levensgeluk te verbinden met de politieke vraag naar het goede *samenleven*?

De onderzoeksweg is in **het tweede deel** voortgezet door in de traditie van levenskunst het spoor terug naar de bron te volgen waar oude noties over levensgeluk hun oorsprong vinden. Er wordt onderzocht hoe zowel oude mythen, tragedies en heldenverhalen als modernere verhalen narratieven vormen met een symbolische betekenislaag. Een narratief vermag betekenis over te dragen, ook buiten de context van ontstaan van het verhaal. Die betekenis kan geactualiseerd worden en heeft de goede verstaander voor een actueel begrip van levensgeluk iets te zeggen. Als voorbeeld is een interpretatie gegeven van de Oedipusmythe. Deze is in samenhang gebracht met de oudste levenskunstige spreuk ‘Gnothi Seauton’ ofwel ‘ken u zelve’, en met een existentiële

lezing van de roman *De Grote Zaal* van Jacoba van Velde (2010). Die exercitie dient als voorbeeld hoe met behulp van narratieven ons begrip van levensgeluk te verrijken. De hermeneutiek (kunst van het uitleggen) wijst ons een weg hoe in verhalen symbolische kennis over het goede *samenleven* te ontsluiten.

In **het derde deel** is de weg van herbronnen van de traditie van levenskunst weer naar de huidige tijd teruggevoerd. Het begrip levensgeluk is in verbinding gebracht met actuele politieke problemen die symptomatisch zijn voor het gesignaleerde betekenisverlies. Het afbrokkelen van een sociaal-ethisch besef in maatschappelijke kwesties kan niet *technisch instrumenteel* worden opgelost. Het vraagt van mensen zich zowel persoonlijk als collectief en cultureel te ontwikkelen. In de huidige tijd zou een ethisch-politiek bewustzijn mogelijk door een kruisbestuiving van sociale en technische ontwikkelingen in (virtuele) netwerken vorm kunnen krijgen. De Arabische lente lijkt een voorbeeld te geven hoe in die zin maatschappelijke knelpunten een bedding nodig hebben van een aan hedendaagse ontwikkelingen aangepaste levenskunst. Een actuele sociale levenskunst zou kunnen helpen tegenwicht te bieden aan de sociaal-ethische druk die mensen ervaren door economische verschraving, dwang door procedures, systemen en regels op menselijke verhoudingen. Het artikel focust op de nood en behoefte op dit punt in de sectoren van onderwijs en zorg.

Het vierde deel geeft een fenomenologische interpretatie van het begrip **levensgeluk** hoe het, 'elementair' verstaan, een brug kan vormen tussen onze binnen- en buitenwereld. De individuele beleving in een geluksmoment vertoont een *congruentie* met natuurlijke kenmerken van de situatie waarin men zich bevindt, zoals de rust in een bos. Zou die congruentie ook de brug kunnen vormen tussen een persoonlijke en een politieke benadering van levenskunst? Daartoe wordt levensgeluk 'gelaagd' opgevat inclusief breukvlakken in verband met het *eindige en kwetsbare* van mensen. Dat mensen elkaar kunnen kwetsen wijst enerzijds op het bekneld raken van de ethische dimensie in de (werk-)levens van mensen. Anderzijds toont het zich durven laten raken ook een kracht open te staan voor het leven voorbij grenzen van het 'normale' gedrag van mensen zich af te schermen en in te dekken. De 'grensoverschrijdende' kracht in een gelukservaring betekent ook openheid voor *het volle leven*. Open staan voor wat zich voorbij de grens van 'het normale' aandient vertoont in die zin een interessante parallel met vergelijkbare existentiële ('grens-', 'piek-' en 'bijna dood-') ervaringen. Levensgeluk betekent zowel kracht als kwetsbaarheid in de (morele) relaties tot anderen door zich te laten raken en aanspreekbaar te zijn.

In **het vijfde deel** is de relatie tussen 'macht' en 'levensgeluk' onderzocht vanuit een *ludische* benadering van levenskunst. Door beide begrippen relationeel en speels te verstaan ontstaat een meerduidig dynamisch betekenisveld, dat vooraf gaat en voorbij gaat aan het eenduidig definiëren van begrippen. Een definitie van levensgeluk als subjectieve factor voor innerlijk welbevinden versus de objectieve realiteit van (politieke) macht in de buitenwereld geeft een eenzijdige benadering van het complexe fenomeen. Nietzsche's figuur van Zarathustra vertegenwoordigt een paradoxaal midden tussen beide werelden, gezien vanuit een relationele sfeer van wederzijdse afhankelijkheden. Een subtiel samenspel tussen beide is ontrafeld door te spelen met levenskunstige begrippen: *compassie* als politieke emotie (Nussbaum, 2014) en *het mediale* (Rizzuto, 2014 a) als een open ruimte die mensen met tegengestelde belangen wezenlijk met elkaar verbindt. Deze levenskunstige benadering schept voorwaarden voor een *morele levenswil voorbij dogma's van goed en kwaad* vanuit een vrije geest die zich niet door anderen noch door hogere autoriteiten en bestaande machtsstructuren en morele systemen de wet laat opleggen.

In **het zesde deel** is het boek *Mediale Levenskunst. Een interculturele polyloog* van Giovanni Rizzuto; in 2014 verschenen bij ASP te Brussel, besproken. Rizzuto verruimt een beperkt academisch begrip van filosofische levenskunst door zijn radicale doordenking van concrete praktijken van levenskunst, zoals humor, de kunst van het ouder worden en de waarde van vriendschap. Centraal staat zijn begrip van het *mediale*, verstaan als tussenruimte en als een dieptedimensie van het

bestaan. In die zin verbindt het mediale verschillende facetten van praktische levenskunst zoals het onderhouden van vriendschap, spel en spelen, solidariteit en rituelen. Hiermee zeilt de auteur wijs door tussen het *Scylla* van te abstracte filosofische beschouwingen en het *Charybdis* van een fragmentarisch en instrumenteel ingezette praktische levenskunst. Hoewel Rizzuto's interculturele polyloog wenselijk is, gezien wat er op het wereldtoneel op het spel staat, is het de vraag in hoeverre die mediale weg van een morele ontwikkeling collectief begaanbaar is met relationele praktijken die de grenzen van wij-zij denken, sociale in- en uitsluitingsprocessen overschrijden. De vraag hoe 'democratisch' mediale levenskunst is, dient daarom te worden gesteld; of is zij voorbehouden aan een 'elite van interculturele levenskunstenaars'? In z'n zin zag Spinoza de religieuze verbeelding als weg van morele ontwikkeling voor het volk naast de filosofische weg van inzicht die slechts voor weinigen is weggelegd.

In **het zevende deel** onderzoek ik, mede met het oog op de mogelijkheid van een *mediale*, interculturele levenskunst, de vraag hoe ethiek en politiek hernieuwd verbonden kunnen worden, zoals bij de geboorte van de klassieke democratie in Athene. Nu we sinds de stadstaten een opschaling van de samenleving in de afgelopen 2½ duizend jaar hebben meegemaakt heeft ook de democratie in haar grondvesten een herijking teneinde een constructief spanningsveld tussen belangen en machtspolitiek enerzijds en een afstemming van waarden anderzijds mogelijk te maken. Dit vraagt in mijn ogen een relationele wending *van kuddegeest naar een kosmopolitisme*, - die niet slechts multicultureel maar inter- of transcultureel van aard is. Als eerste stap in die richting onderzoek ik in dit hoofdstuk de waarde van het cultiveren van de morele verbeeldingskracht als een mogelijkheid om mediale levenskunst relationeel en intercultureel gestalte te geven. De verbeelding is immers een grote kracht die verbindend en onderzoekend kan werken, zowel op het niveau van persoonlijke ontwikkeling als op het vlak van een politiek van verbinding op basis van interculturele dialoog en gedeelde belangen.

In **het achtste deel** vervolg ik het onderzoek naar een mediale, interculturele levenskunst van 'kuddegeest naar een kosmopolitisme'. Daartoe is een opschaling van de democratie nodig op basis van een hernieuwde schakeling tussen ethiek en politiek, zodat concrete praktijken van een interculturele polyloog een maatschappelijke bedding kunnen krijgen. Er wordt een richting van *glocalisering* (een contextueel ingebed proces van globalisering) geschetst, als wijze middenweg tussen eenzijdige benaderingen van politiek realisme en utopisch idealisme in. Deze 'derde weg' ten behoeve van menswording en gemeenschapsvorming op een mondiale schaal van samenleven vooronderstelt en draagt bij aan interculturele, relationele praktijken die over oude grenzen heen gaan: cultureel, economisch en maatschappelijk. Juist de realiteit van wederzijdse afhankelijkheden op persoonlijk en politiek vlak - zoals die tussen economie en ecologie en tussen nationale staten - vormt de grond voor een politiek/ethiek, die de kwetsbaarheid van menselijk (samen-)leven en morele geraaktheid tot uitgangspunt neemt. Deze mogelijke route vraagt de weg naar buiten met sociale praktijken en politieke vormen te verbinden met de weg naar binnen, de reis van de ziel: hiertoe wordt een metaforisch vocabulaire (symboliek, ritualiteit en narrativiteit) geïntroduceerd. De symbolen van de hand, het oog, het hart en de spiraal worden als een symbolische taal beschreven, die intercultureel verstaanbaar kan zijn en helpt tussen ethiek en politiek te schakelen. Gedragen door de vier symbolen als knooppunten in relationele webben in het gelaagde, menselijk bestaan ten behoeve van de existentiële opgave zich persoonlijk en in groepen te verhouden in het spanningsveld tussen belangeloosheid en eigen (groeps)belangen.

In **het negende deel** werk ik de geschetste route tot een interculturele levenskunst - via symboliek, ritualiteit en narrativiteit - verder uit. De concretisering van het voorgestelde metaforische vocabulaire door middel van een aantal voorbeelden - een *intercultureel rad van levenskunst* in de vorm van een wijsheidsweb en een *game for wisdom* - geeft aan hoe het metaforische vocabulaire als een symbolische taal van de ziel in de bedding van spel en dialoog levenskunstig en

intercultureel tot leven komt. De symboliek van de hand, het oog, de spiraal en het hart en de symboliek van de vier (vijf) elementen openen een verbeeldingsruimte van interculturaliteit. Daarin krijgt zowel de diversiteit als gelijkheid tussen verschillende culturele en historische benaderingen een toegankelijke vorm. Juist door recht te doen aan de contextuele herkomst en door de culturele veelkleurigheid te verbinden met wijsheidstradities waar de symbolen en verhalen hun oorsprong vinden, ontstaat er een interculturele ruimte voor dialoog en ontmoeting. De spil van het 'rad van levenskunst' is de werkzaamheid van rituelen, mythen, symbolen en andere (inter-)culturele praktijken en verhalen, die zich richten op het levenskunstige doel van menswording en gemeenschapsvorming. De diversiteit laat een rijkdom zien naar vier richtingen: Oost (bijvoorbeeld het soefisme en de vuurvogel als symbool van transformatie) en West (Keltische mythologie en de graal als symbool voor harts kennis), Noord (Germaanse en Scandinavische mythologie en de Yggdrasil als levensboom) en Zuid (filosofie van het 'wij' in Ubuntu). Zowel oude als nieuwe verhalen, symbolen, rituelen en mythen, welke cultureel zowel verbindend als onderscheidend werken, kunnen in de context van concrete ontmoetingen en uitwisseling bijdragen aan een interculturele levenskunst.

Auteur

Heidi S.C.A. Muijen (1959) heeft wijsbegeerte gestudeerd en een post-HBO opleiding beeldende creatieve therapie gevolgd. Zij is werkzaam geweest aan een dagbehandeling voor dementerenden en heeft onderzoek gedaan en onderwijs gegeven; onder meer aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, de Universiteit Leiden, de Vrije Universiteit Amsterdam, aan de bachelor en (internationale) master opleiding Creatieve Therapie. In 2001 is zij gepromoveerd op het onderwerp *metaforen in communicatie en veranderingsprocessen* en publiceert zij in diverse vakbladen, zoals het tijdschrift voor Creatieve Therapie, het Tijdschrift voor Begeleidingskunde, Filosofie in Bedrijf, Filosofie, en Civis Mundi. Op dit moment is zij betrokken bij de masteropleiding Begeleidingskunde (Human & Organisational Behaviour) in Rotterdam en in Nijmegen. In het kader van [Thymia](#), haar filosofische Praktijk voor Creatieve Ontwikkeling en Levenskunst, geeft zij individuele en groepsbegeleiding ten behoeve van heroriëntatie in leven en loopbaan. Hiertoe heeft zij dialogische spelvormen [Mens, ken je Zelf!](#) en speelse dialoogvormen [Wat is de kwestie? - Wat is de kwestie!](#) en een digitaal spel-begeleiding-forum [Quest for wisdom](#) ontwikkeld.